

Leíró magyar hangtan 15. téma

A magánhangzók fonológiai rendszere

Bollánál a következő magánhangzós oppozíciókkal találkozunk:

Magánhangzós oppozíciók a magyarban (Bolla: 207–9, 330–3)	
	Fonetikai felhasználása:
1. Vokalikus–konzonantikus	<i>tiszta vokális–szemivokális–konzonáns</i>
2. A hangképző levegő áram iránya	<i>exspirációs–inspirációs</i>
3. Az artikulációs tevékenység erőssége	<i>fesztes (fortisz)–media–laza (lenisz)</i>
4. Az artikulációs folyamat változékonysága	<i>monoftongus–diftongus–triftongus</i>
5. A hangszalagrés milyensége	<i>zöngés–félzöngés–zöngétlen</i>
6. A képzés időtartama	<i>redukált, ultrarövid–rövid–félhosszú–hosszú</i>
7. A lágyíny helyzete	<i>orális–nazooralis (nazalizált)–nazális</i>
8. A nyelv vízszintes mozgása	<i>palatális–mediális–veláris</i>
9. A nyelv függőleges irányú mozgása	<i>felső–középső–alsó–legalsó</i>
10. Az állkapocs nyitódási foka	<i>zárt–főlig zárt–főlig nyitott–nyitott</i>
11. Az ajkak artikulációja	<i>illabiális (lapos réssel képzett)–labiális (kerek ajakréssel képzett)–előre csücsörített</i>
12. Diftongusjegyek	
— A változás iránya szerint	<i>nyitódó–záródó–palatális–veláris irányú</i>
— A fonáció dinamikája	<i>gyengülő–lebegő–erősödő</i>
— A labializáció milyensége	<i>tiszta illabiális–labializálódó–delabializálódó–labiális</i>

Ezek a képzési jegyek azonban különböző fontossággal vesznek részt a fonémák elkülönítésében. A megkülönböztető jegyek felől nézve az előbbi oppozíciók a következő disztinktív oppozícióknak feleltethetők meg:

Disztinktív oppozíciók a magyar magánhangzórendszerben	
Fonetikai felhasználása:	Fonológiai felhasználása:
1. <i>tiszta vokális–szemivokális–konzonáns</i>	+ <i>vokális–konzonáns</i>
2. <i>exspirációs–inspirációs</i>	–
3. <i>feszés–laza–media</i>	–
4. <i>monoftongus–diftongus–triftongus</i>	–
5. <i>zöngés–félzöngés–zöngétlen</i>	–
6. <i>redukált–rövid–félhosszú–hosszú</i>	+ <i>rövid–hosszú</i>
7. <i>orális–nazooralis (nazalizált)–nazális</i>	–
8. <i>palatális–mediális–veláris</i>	+ <i>palatális–veláris</i>
9. <i>felső–középső–alsó–legalsó</i>	+ <i>felső–középső–alsó</i>
10. <i>zárt–félíg zárt–félíg nyitott–nyitott</i>	–
11. <i>illabiális (lapos réssel képzett)–labiális (kerek ajakréssel képzett)–előre csücsörített</i>	+ <i>illabiális–labiális</i>
12. <i>Diftongusjegyek</i>	–

A fonetikai jegyek közül négy maradt meg, ami fonológiailag is releváns. (A vokális–konzonáns jegy nem releváns, hiszen minden magánhangzó magánhangzós (azaz nyílás) képzésű.)

Honnan lehet tudni, hogy ezek disztinktív jegyek? Pl. ezekkel a jegyekkel lehet minimális párokat találni:

Minimális párok

Disztinktív jegy:	
6. A képzés időtartama (rövid–hosszú)	<i>irat – irat, tüzet – tüzet, öt – öt, fel – fél, zug – zúg, foka – főka, rak – rák</i>
8. A nyelv vízszintes mozgása (palatális–veláris)	<i>süt – sut, szűr – szúr, irat – urat, zsír – zsúr, sör – sor, bőr – bór, bér – bór, terel – torol, fel – fal</i>
9. A nyelv függőleges irányú mozgása szerint (felső–középső–alsó)	<i>alkut – alkot – alkat, hulló – holló – halló, kurd – kord – kard</i>
11. Az ajkak artikulációja (illabiális–labiális)	<i>fizet – füzet, tiz – tűz, keret – köret, bér – bór</i>

Ennek megfelelően a magyar magánhangzó-fonémák rendszere ekképp „egyszerűsödik” a fonetikai rendszerhez képest (ez a rendszerezés még a **f o n e t i k a i** jegyekre figyel):

A magyar sztenderd magánhangzó fonémáinak fonetikai rendszere

	Veláris		Palatális	
	Illab.	Lab.	Lab.	Illab.
Felső	—	<i>u — ú</i>	<i>ü — ű</i>	<i>i — í</i>
Középső	—	<i>o — ó</i>	<i>ö — ő</i>	— <i>é</i>
Alsó	—	<i>a —</i>	—	<i>e —</i>
Legalsó	— <i>á</i>	—	—	—

Van 4 látszólag „pár nélküli” (hosszú–rövid pár) magánhangzó. Ezek fonológiai viselkedésük (pl. az egyes összefüggő tőváltozatokban megfigyelhető morfofonológiai viselkedésük) alapján párt alkotnak: *a–á* és *e–é* (*fa* : *fá-t*, *apa* : *apá-t*; *kéz* : *keze-t*, *hét* : *hete-t*).

Ennek megfelelően az *á* és az *e* a következőképpen mozdul el a rendszerben:

A magyar sztenderd magánhangzó fonémáinak fonológiai rendszere

	Veláris		Palatális	
	Illab.	Lab.	Lab.	Illab.
Felső	—	<i>u — ú</i>	<i>ü — ű</i>	<i>i — í</i>
Középső	—	<i>o — ó</i>	<i>ö — ő</i>	<i>— é</i>
Alsó	—	<i>a —</i>	—	<i>e —</i>
Legalsó	<i>— á</i>	—	—	—

Ezzel az átrendeződéssel a rendszer zártabb lesz, nem „lóg ki” belőle négy félpár. A megszűnő helyeket figyelembe véve a rendszer maga így alakul át:

A magyar sztenderd magánhangzóinak fonológiai rendszere

	Veláris			Palatális	
	(Illab.)	(Lab.)		Lab.	Illab.
Felső	<i>u — ú</i>	Felső	<i>ü — ű</i>	<i>i — í</i>	
Középső	<i>o — ó</i>	(Középső)	<i>ö — ő</i>	<i>e — é</i>	
Alsó	<i>a — á</i>	(Alsó)			

A zárójelbe tett jegyek arra utalnak, hogy az illető jegy az adott fonéma szempontjából irreleváns.

Tehát

1. irreleváns a velárisoknál, hogy labiális vagy illabiális képzésűek (azaz fonológiai-l a g a veláris magánhangzók se nem labiálisak, se nem illabiálisak, esetükben ez a jegy nem jelenik meg). Mi mutatja ezt a nyelvi működés során? Pl. az, hogy a velárisok esetében nincs labiális/illabiális illeszkedés. (A háromalakú toldalékokban (-hoz/-hez/-höz, -szor/-szer/-ször stb.) csak a palatálisoknál található illeszkedés.)

2. irreleváns a palatálisoknál, hogy az *ö-ő* és az *e-é* középső vagy alsó nyelvállású (lényeg hogy nem felső). Az *e-ző* köznyelvben vagy más *e-ző* nyelvjárásban (ahol tehát nem különböztetik meg az *e*-t a zárt *ē*-től) mindegy, hogy a beszélő az /e/ fonémát [e] vagy [ē] realizációval ejti. Ellenben ha egy dialektusban az *ē* fonéma, a rendszer így módosul:

A magyar *ē*-ző sztenderd magánhangzók fonológiai rendszere

	Veláris			Palatális	
	(Illab.)	(Lab.)		Lab.	Illab.
Felső		<i>u — ú</i>	Felső	<i>ü — ű</i>	<i>i — í</i>
Középső		<i>o — ó</i>	Középső	<i>ö — ő</i>	<i>ē — é</i>
Alsó		<i>a — á</i>	Alsó		<i>e —</i>

mēntek 'ők mentek vhová'

mēntēk 'ti mentek vhová'

mentēk 'én mentek vkit'

mentek 'ők mentek (= mentesek) vmitől'

Egyébként ez az *ē*-ző nyelvváltozat a gyakoribb a magyarban, a magyarul beszélők több, mint fele fonémaként használja az *ē*-t. Olyan nyelvváltozat viszont, amelyikben négy nyelvállásfok lenne (tehát lenne legalsó nyelvállás is), nincs. A [gāsztēnye] 'gesztenye' vagy [kāmēnce] 'kemence' *ā*-je az /e/ fonéma variánsa: /gesztēnye/, /kemēnce/.

A magánhangzók fonológiai rendszerezésének csak az egyik lehetősége az efféle ábrázolás:

A magyar sztenderd magánhangzók fonológiai rendszere

	Veláris			Palatális	
	(Illab.)	(Lab.)		Lab.	Illab.
Felső		<i>u — ú</i>	Felső	<i>ü — ű</i>	<i>i — í</i>
Középső		<i>o — ó</i>	(Középső)	<i>ö — ő</i>	<i>e — é</i>
Alsó		<i>a — á</i>	(Alsó)		

Siptár Péter például más irányban látja az „egyszerűsítés” (azaz a rendszer rendszerszerűbbé, zártabbá tételének) lehetőségét. Véleménye szerint az *a* nem úgy rövid párja az *á*-nak, hogy az *á* (és ezzel a veláris magánhangzók) veszi(k) el az ajakműködés szerinti jegyei(ket)t, hanem fordítva: az *a*, mai ezáltal illabiális jegyű lesz.

A magyar sztenderd magánhangzó fonémáinak fonológiai rendszere

	Veláris		Palatális	
	Illab.	Lab.	Lab.	Illab.
Felső	—	<i>u — ú</i>	<i>ü — ű</i>	<i>i — í</i>
Középső	—	<i>o — ó</i>	<i>ö — ő</i>	<i>— é</i>
Alsó	—	<i>a —</i>	—	<i>e —</i>
Legalsó	<i>— á</i>	—	—	—

Az *a*-nak ez a megkülönböztető jegyek szerint illabiálissá tétele (szemben az általam javasolt semlegessel) meglepő, hiszen artikulációja egyértelműen labiális, viszont pl. nyelvtörténetileg akár igazolható is lehetne: a mai magyar *a* ugyanis eredetileg (más előzmények mellett) egy illabiális *ā*-ból alakult ki. A mai magyarban is váltakozik veláris/palatális párokban (miként az *á* *é*-vel: *-vá/-vé*, *-ná/-né*) az *a* *e*-vel: *-ban/-ben*, *-ba/-be*, *-ra/-re* stb. Mivel ez a váltakozás fonológiailag csak a veláris/palatális, felfogható úgyis, hogy az *a*/*e* között más különbség nincs is, vagyis egyforma ajakműködésük fonológiai szempontból.

Ezt elfogadva Siptárnál így néz ki a magánhangzó-fonémák rendszere:

A magyar sztenderd magánhangzóinak fonológiai rendszere Siptár Péter szerint

	Veláris		Palatális	
	Illab.	Lab.	Lab.	Illab.
Felső		<i>u — ú</i>	<i>ü — ű</i>	<i>i — í</i>
Nem felső	<i>a — á</i>	<i>o — ó</i>	<i>ö — ő</i>	<i>e — é</i>

A rövid és hosszú magyar monoftongusok fonetikai rendszere

Orális magánhangzók				
	Veláris		Palatális	
	Illab.	Lab.	Lab.	Illab.
Felső	<i>i — í</i>	<i>u — ú</i>	<i>ü — ű</i>	<i>i — í</i>
Középső	<i>ë — é</i>	<i>o — ó</i>	<i>ö — ő</i>	<i>ë — é</i>
Alsó	<i>e — ē</i>	<i>a — ā</i>	<i>æ — ǣ</i>	<i>e — ē</i>
Legalsó	<i>à — á</i>	—	—	<i>ä — ǟ</i>

(Magyar egyezményes hangjelöléssel)

A magánhangzók fenti fonetikai rendszerét vázolván már említettük, hogy egy ilyen táblázat nem rendszer, hanem egy összegző táblázat. Hangrendszere nem egy nyelvnek, hanem egy dialektusnak lehet. Ilyen dialektus a sztenderd (köznyelv, irodalmi nyelv) is. A nem *ë-ző* (hanem *e-ző*) sztenderd fonémarendszere ilyen:

A magyar e-ző sztenderd magánhangzóinak fonológiai rendszere

	Veláris		Palatális	
	Illab.	Lab.	Lab.	Illab.
Felső		<i>u — ú</i>	<i>ü — ű</i>	<i>i — í</i>
Középső		<i>o — ó</i>	<i>ö — ő</i>	<i>e — é</i>
Alsó		<i>a — á</i>		

Ez egy 7 rövid és 7 hosszú magánhangzóból álló rendszer.

Természetesen más dialektusokban más hangrendszerek is létrejöhetnek. (Ezzel együtt nyolc magánhangzó-rendszert írnak le a kutatók.)

Pl. a mezőszéki nyelvjárás egyes részein román hatásra megszűnt a hosszú : rövid oppozíció, ott a (sztenderdtől legerősebben eltérő) rendszer a következő:

Az egyik mezőszéki nyelvjárás magánhangzó rendszere

	Veláris		Palatális	
	Illab.	Lab.	Lab.	Illab.
Felső	—	<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>
Középső	—	<i>o</i>	<i>ö</i>	—
Alsó	—	<i>a</i>	—	<i>e</i>

A tipikus viszont inkább az, hogy többlet jelentkezik a sztenderdhez képest. Ilyen szempontból a leggazdagabb a medvesalji nyelvjárás, amelyben új fonémapárok (ë-é, e-ē; illetve nem új fonémapár, de új realizáció: à-ā) is megfigyelhetők:

**Medvesalji palóc
magánhangzórendszer**

	Veláris		Palatális	
	Illab.	Lab.	Lab.	Illab.
Felső		<i>u — ú</i>	<i>ü — ü</i>	<i>i — í</i>
Középső		<i>o — ó</i>	<i>ö — ö</i>	<i>ë — é</i>
Alsó		<i>à — ā</i>		<i>e — ē</i>

fël 'fél (főnév)' : *fél* 'fél (ige)'
ēg 'ég (főnév)' : *ég* 'ég (ige)'

A realizációk azonban nem befolyásolják a rendszer szerkezetét. Pl. a debreceni nyelvjárás a sztenderdnek megfelelő hét rövid és 7 hosszú fonémát tartalmazó rendszer, amelyben azonban a realizációk, az *i* terhelése stb. eltérnek a köznyelvtől:

A debreceni nyelvjárás magánhangzórendszere

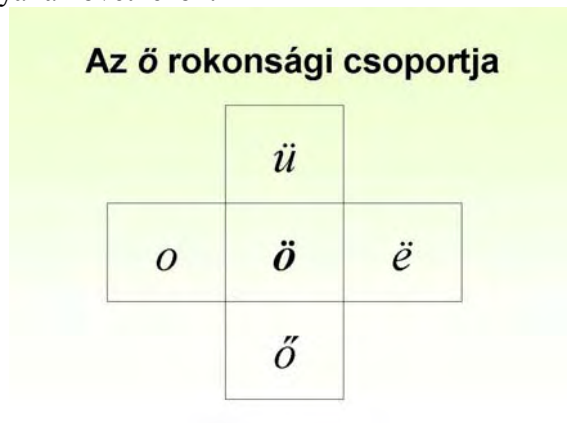
FONÉMÁK (fonológiai rendszer)				
	Veláris		Palatális	
	Illab.	Lab.	Lab.	Illab.
Felső		<i>u — ú</i>	<i>ü — ü</i>	<i>i — í</i>
Középső		<i>o — ó</i>	<i>ö — ö</i>	<i>e — é</i>
Alsó		<i>a — á</i>		

TIPIKUS REALIZÁCIÓK (fonetikai rendszer)				
	Veláris		Palatális	
	Illab.	Lab.	Lab.	Illab.
Felső		<i>u (ù, ú) — ú</i>	<i>ü (ÿ, ü) — ü</i>	<i>i (ì, í) — í</i>
Középső		<i>o (ò, ó) — óu/aó</i>	<i>ö (ö, ö) — öü/eö</i>	<i>— éi/éé</i>
Alsó		<i>a (à, ā) —</i>		<i>e (è, ē) —</i>
Legalsó	<i>— á</i>			

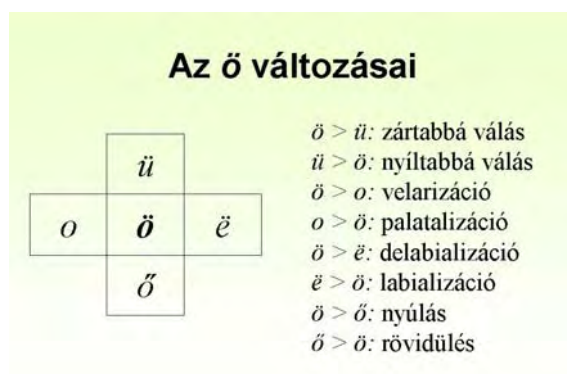
Amikor tehát fonémákról és realizációkról beszélünk, mindig közölni kell, hogy melyik dialektus hangjairól van szó.

A hangok azáltal, hogy egy fonéma-rendszer tagjai, egymással nyelvi viszonyban vannak, opozíciókat és ezeken keresztül rokonsági rendszereket alkotnak. Az egymással „rokonságban” lévő hangok egymástól egy megkülönböztető jegyben térnek el.

Az *ö* rokonsági viszonyai a következők:

A rokonsági rendszer azért fontos tulajdonság, mert a történeti hangváltozások ennek mentén zajlanak:

Továbbá a rokonsági rendszer megmutatja az adott szinkrón rendszeren belüli váltakozásokat is:

